Poručníci, kmotři a zástupci osiřelých dětí ve venkovské společnosti první poloviny 19. století

MARKÉTA SKOŘEPOVÁ

Při studiu rodinných vazeb raně novověkých obyvatel vesnic a měst českou historiografii dosud ovlivňuje odkaz klasických škol historické demografie, Henryho a Laslettovy, které se prosadily v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století. Na jedné straně stojí studie, které po vzoru francouzských demografů na základě matrik sledují populační vývoj určitého území, soustředí se tedy na biologické rodiny. Vedle nich se objevují práce inspirované cambridgeskou metodou, které se snaží ze soupisů obyvatelstva vysledovat utváření domácností, respektive okolnosti spolubydlení příbuzných i nepříbuzných osob pod jednou střechou.¹ Hodnotné poznatky o každodenním soužití a mnohdy i osobních vztazích rodinných příslušníků přinášejí práce historiků so-

ciálních dějin, kteří se věnují problematice předávání usedlostí, sňatkových strategií či výměnku.

Vztahy, které překračovaly hranice biologického příbuzenství a afinity – příbuzenství vzniklého sňatkem, však v českém prostředí zůstávají neřešeným problémem.² Výzkumy kmotrovství či obecněji rituálního příbuzenství v posledních desetiletích pokročily pouze minimálně.³ Stranou pozornosti stojí i vazby mezi velmi blízkými příbuznými, které nevytvářely bezprostřední vertikální linii mezi descendenty a ascendenty, tedy rodiči a dětmi. Mimo horizont historiků zůstávají prarodiče, jen málo zájmu upoutaly sourozenecké vztahy, přestože i v minulosti představovaly jedno z nejdůležitějších sociálních a emočních

¹ K vývoji úvah a metodologických přístupů ke studiu historické rodiny aktuálně Guido ALFANI – Vincent GOURDON – Cyril GRANGE – Marion TRÉVISI, *Le mesure du lien familial. Développement et diversification d'un champ de recherches*, Annales de démographie historique 129, 2015, s. 277–320.

² Ke klasifikaci příbuzenství přehledně Jaroslav SKUPNIK, *Antropologie příbuzenství. Příbuzenství, manželství a rodina v kulturněantropologické perspektivě*, Praha 2010. Ve srovnávací perspektivě Michael MITTE-RAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen*, Wien–Köln 1990.

³ K badatelským otázkám spojeným s problematikou kmotrovství blíže Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství jako badatelský problém. K sociálním dějinám raného novověku a 19. století*, Český časopis historický (dále ČČH) 114, 2016, s. 58–82. Ze zahraniční literatury výběrově Agnès FINE, *Parraines, marraines, la parenté spirituelle en Europe*, Paris 1994; Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON, *Baptiser: pratique sacramentale, pratique sociale (XVIe–XXe siècles)*, Saint Étienne 2009; Quido ALFANI – Vincent GOURDON (edd.), *Spiritual Kinship in Europe 1500–1900*, Basingstoke 2012; Quido ALFANI – Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN (edd.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée (XVIe–XXIe siècle)*, Bruxelles 2015.

pout. Zcela nepovšimnuty jsou tzv. avunkulární vazby, které se vytvářejí mezi tetami a strýci a jejich neteřemi a synovci.

Tyto mezery v dosavadním historio-
grafickém poznání jsou patrné zejména
v případech, že se badatel začne zabývat
krizovými momenty v životě venkovanů.
V okamžiku, kdy rodinu zasáhla ne-
moc, smrt, živelná pohroma nebo nějaký
jiný problém, docházelo k mobilizaci
příbuzných a přátel, kteří podle svých
možností a zájmu mohli podat po-
mocnou ruku. Mezi krizovými situacemi,
se kterými se musely venkovské rodiny
vyrovnávat velmi často, byla předčasná
smrt jednoho z rodičů. V takové chvíli
přicházely ke slovu osoby stojící do-
sud mimo nejužší rodinu, jež pomohly
překonat nejnáročnější období po od-
chodu otce nebo matky. Nejdůležitějším
a nejnáročnějším úkolem přitom bylo
zajistit péči o dosud nedospělé potomky
zesnulého. Kdo však byli lidé, kteří na sebe
brali zodpovědnost za osiřelé děti?

Tato otázka byla důležitou součástí
výzkumu problematiky ovdovění a osiření
panství Nový Rychnov na Pelhřimovsku

v letech 1785–1855.⁴ Jeho základem se
stala prosopografická analýza 485 rodin,
v nichž během sledovaného období došlo
k úmrtí otce nebo matky nedospělých
dětí. Celkem bylo do výzkumu zařazeno
1 199 chlapců a dívek, kteří osiřeli před
dosažením dvaceti let. O otce přišlo 609
z nich, 590 zemřela nejdříve matka, 151
dětí během sledovaného období ztratilo
oba rodiče.⁵ Údaje o rodinách a jednotliv-
cích bylo možné dohledat v různých typech
pramenů, především v matrikách, grun-
tovních knihách, spisech vrchnostenského
úřadu, zповědních seznamech. Množství
informací dostupných pro konkrétní osoby
je ovšem nevyvážené, protože zatímco
v některých případech bylo možné rekon-
struovat celé příběhy, někdy byla k dispozi-
ci jen základní životopisná data.

Záchranná sociální síť, která se utvořila
kolem osiřelého dítěte, měla několik
vrstev. V jejím centru stáli nejbližší
příbuzní sirotka, tedy pozůstalý rodič
a sourozenci, z nichž někteří již mohli být
dospělí. K nim se přidávali další příbuzní,
především prarodiče, strýcové a tety, jejichž
vliv sílil zejména v případech, že pobývali

⁴ Předkládaný příspěvek částečně vychází z disertační práce Markéty SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov, 1785–1855*, obhájené na Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích v roce 2015. Zjištěné údaje vycházejí z rekonstrukce rodin na základě matrik vedených pro centrální část arcibiskupského panství Nový Rychnov. Státní oblastní archiv Třeboň, Sbírka matrik Jihočeského kraje, Farní úřad (dále FÚ) Nový Rychnov, kniha č. 1 (Nový Rychnov), kniha č. 3 (Dolní Hutě v letech 1785–1815; vložena složka pro okolní samoty Kopaniny, Šance, Zadní Pole a Zelenohorské Chalupy z let 1796–1815), kniha č. 4 (Hojkov), kniha č. 5 (Chaloupky), kniha č. 7 (Lešov), kniha č. 8 (Miličov), kniha č. 9 (Řezenčice), kniha č. 11 (Těšenov), kniha č. 12 (Trsoy). Pro studium poručnictví byly využity písemnosti velkostatku, především akta sirotčí pokladny z let 1801–1850; Národní archiv (dále NA) Praha, Archiv pražského arcibiskupství (dále APA), Velkostatek (dále Vs) Nový Rychnov, inv. č. 1514, kart. 345–346.

⁵ Otce předčasně ztratilo 609 osob z 232 rodin, naproti tomu matka chyběla v 253 rodinách 590 dětem. Celkem 151 dětí (12,6%) přišlo o oba rodiče, 64 z nich zemřel nejdříve otec, 87 nejprve matka.

ve společné domácnosti s dětmi.⁶ Velká část rodin se brzy obnovila do původní podoby díky sňatku ovdovělého otce či matky, přičemž pravděpodobnost příchodu nového rodiče byla tím větší, čím mladší byli jeho nevlastní potomci. Zejména pro předbělohorská období se předpokládá, že obvyklým způsobem zabezpečení osiřelých dětí byl pobyt ve službě u cizího hospodáře.⁷ Pomoci samozřejmě mohli i další sousedé či přátelé, nezanedbatelnou roli měla vrchnost a představitelé církve.

Předkládaná studie se však zaměří pouze na osoby, které stály mimo biologickou rodinu i domácnost sirotek, přesto k nim měly velmi blízko a jejich vzájemný poměr nesl určité oficiální rysy – na poručníky a křestní kmotry. Zjištěné výsledky samozřejmě není možné považovat za reprezentativní ve smyslu relevantních

historickodemografických sond, pro které je zapotřebí pracovat s mnohem většími databankami údajů. Jde spíše o úvahu nad charakterem sociálních a kvazi-příbuzenských vazeb v minulosti.

Úkoly kmotrů v životě kmotřenců v raném novověku určily zásady přijaté tridentským koncilím.⁸ Práva a povinnosti poručníků pečlivě definovala nejprve zemská a městská práva, posléze všeobecný občanský zákoník.⁹ Pozornost je však třeba věnovat také profilu osob, které se rozhodly přijmout zodpovědnost za potomky cizích rodičů. Přestože úloha kmotrů a poručníků měla z principu odlišný charakter, čeští historici soudí, že kmotrovství s sebou neslo závazek postarat se o dítě v případě neschopnosti či úmrtí rodičů.¹⁰ Dosud však chybí pramenné výzkumy, které by tento předpoklad dokázaly ověřit.¹¹

⁶ Vincent GOURDON, *Les mécanismes différentiels de mobilisation familiale autour des orphelins: L'exemple des grands-parents dans le système de la tutelle au XVIIIe siècle en France*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2000, s. 307–322.

⁷ V 19. století už čelední služba dětí a dospívajících nebyla vlivem „stárnutí čeledi“ příliš častá.

⁸ Především Quido ALFANI, *Fathers and Godfathers. Spiritual Kinship in Early Modern Italy*, Ashgate 2009. K reflexi tridentského koncilu v českém prostředí Josef GRULICH, „Slavnostní okamžiky – svaatební a křestní obřad v období raného novověku. (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století)“, HD 23, 2000, s. 49–82; Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63–120.

⁹ Především Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904; Pavla SLAVÍČKOVÁ, *Právo ochrana dětí v období prvních kodifikací*, Praha 2012; TÁŽ, *Právní podstata poručenské správy sirotek v raném novověku*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Historica 34, 2008, s. 45–52.

¹⁰ Úlohu kmotrů v péči o sirotky předpokládá J. GRULICH, *Slavnostní okamžiky*, s. 61. Agnès Fine, která zkoumala kmotrovství v etnografické srovnávací perspektivě, naopak soudí, že kmotrovství se nepřevršťovalo jinými typy závazků a do určité míry nahrazovalo starořímskou adopci. Agnès FINE, *Adoption et parrainage dans l'Europe ancienne*, in: Mireille Corbier (ed.), *Adoption et fosterage. Actes du colloque de l'Institut Finlandais, 4 et 5 juin 1993*, Paris 1999, s. 339–350.

¹¹ Dosavadní české výzkumy se orientovaly především na charakteristiku osob, jež se objevují v pozici kmotrů v matrikách, nikoli na vztahy mezi kmotry a jejich kmotřenci. Velkým problémem je bezvýhradné zaměření na pobělohorské období. Srov. M. MELKESOVÁ, *Adhiberi solent; Josef KADEŘÁBEK, Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních*, HD 2009, s. 9–44;

Není možné ani porovnávat situaci v různých českých a moravských lokalitách, protože vztahy poručníků a kmotrů k svěřeným dětem zatím zůstávají bez povšimnutí.¹² Problémem je samozřejmě také počet identifikovatelných osob, protože zatímco kmotry se podařilo dohledat u 1 056 novorychnovských sirotek, jména poručníků jsou známá jen v 153 případech.

Kmotra dostávaly povinně všechny děti, kterým byla svátost křtu udělena v kostele.¹³ V českých zemích se patrně v průběhu 18. století prosadil tridentským koncillem doporučený model jednoho kmotra a jedné kmotry, který nahradil starší zvyk, kdy ke křtitelnici přistupovaly tři osoby vybrané podle pohlaví novorozence. Ze

všech zkoumaných dětí dostali trojici kmotrů jen dva chlapci, dvě děti naopak doprovodil jen jeden muž.¹⁴ Dvojice, které přinášely dítě ke křtu, na Novorychnovsku pravidelně tvořili blízcí příbuzní.¹⁵ Ve čtyřech pětinach případů šlo o manželské páry, několikrát se do kostela dostavil ovdovělý rodič s dospívajícím potomkem. Pouze u 15,4 % křtů nebyl mezi kmotrem a kmotrou žádný blízký příbuzenský vztah.¹⁶

Pozvání ke křtu mohlo být adresováno jakémukoli katolíkovu, který se zavázal vést dítě k pravé víře, mohl jím být i blízký příbuzný kromě rodičů novorozence. Výběr kmotrů až do druhé poloviny 19. století limitoval zvyk uskutečnit křestní obřad záhy po narození, nejčastěji ještě

Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského (sonda)*, HD 35, 2011, s. 33–44; Jan Šimánek, *Sociální poměry a kmotrovské vazby jednoho farního obvodu (Farnost Doudleby ve druhé polovině 17. století)*, Jihočeský sborník historický 84, 2015, s. 142–172.

- ¹² Otázku poručnictví zkoumají především badatelé ve francouzském prostředí. Srov. Sylvie PERRIER, *Des enfances protégées. La tutelle des mineurs en France, 17e–18e siècles*, St. Denis 1998; Guy BRUNET, *Le juge et l'orphelin. Des assemblées de parents aux conseils de famille XVIIIe–XIXe siècles*, ADH 123, 2012, s. 225–241. České výzkumy se orientují víceméně jen na právní aspekty, nikoli na výběr a práci poručníků v praxi. Výjimku představují práce: Tereza SIGLOVÁ, *Sirotci a vdovy v městečku Dašicích v letech 1563–1618*, Východočeský sborník historický (dále VHS) 11, 2001, s. 3–40; TÁŽ, „Súd se pokud súd:“ *spor o opatrovnictví nezletilého dítěte v městečku Bohdanič v letech 1583–1584*, VSH 13, 2006, s. 3–16; Pavla SLAVÍČKOVÁ, „... kdyby se jí ... ubližovalo, aby jí za ochranu byli.“ *Poručenství městského sirotčího statku před Bílou horou*, Výběr 43, 2006, s. 3–11.
- ¹³ Výjimkou byly takzvané nouzové křty prováděné porodní bábou v domácnosti bezprostředně po porodu příliš slabého dítěte.
- ¹⁴ Pravidelná přítomnost kmoter – žen a jejich rovnoprávnost s mužskými kmotry naznačuje, že při navazování duchovního příbuzenství byla role obou pohlaví srovnatelná. V novorychnovských matrikách se jména kmotrů uváděla v pořadí, jež odpovídalo pohlaví dítěte. Při křtu chlapce měl přednost muž, pokud se křtilo děvče, byla na prvním místě uvedena kmotra.
- ¹⁵ Z tohoto důvodu bylo možné kvantifikovat křty, respektive křtence a nikoli jednotlivé kmotry.
- ¹⁶ Z 1 054 kmotrovských dvojic (k nimž ve dvou případech přibyl ještě jeden muž) se v 836 případech jednalo o manžele (79,3 %) a v 56 o jinak spřízněné osoby. K 31 křtům se dostavila ovdovělá matka se synem, osmkrát šlo o ovdovělého otce a dceru, devětkrát byli pozváni sourozenci, v osmi případech se příbuzenství nepodařilo přesně rozpoznat. Nepříbuzní kmotři figurovali u 162 křtů (15,4 %).

týž nebo následující den, takže obvykle nebylo možné zvát ke křtinám osoby, které žily mimo nejbližší okolí. Naproti tomu sociální rozdíly mezi kmotry a jejich kmotřenci byly nezdídkou velmi výrazné. Pro celou raně novověkou Evropu se předpokládá obliba reprezentativních kmotrů, vážených osobností na vyšší příčce pomyslného společenského žebříčku, které teprve v průběhu 19. století postupně začali nahrazovat rodinní příslušníci křtěného dítěte. Právě oni mohli přejímat péči o své kmotřence, s nimiž je spojovaly i emoční vazby. Naopak výše postavení jedinci se mnohdy stávali žádoucími kmotry pro příliš velké množství rodičů, kteří patrně ani nepočítali s tím, že by s kmotrem svého dítěte navazovali nějaké těsnější osobní vztahy, nebo se na něj mohli spolehnout při výchově potomka.

Devatenácté století, především jeho druhou polovinu, lze vnímat jako dobu výrazné proměny církevních rituálů, které se měnily pod tlakem sekularizace i vlivem zintimnění rodinného života. To se odrazilo i v pojetí křtin, které se na jedné straně

stávaly soukromou rodinnou oslavou, anebo naopak pouze formálním aktem spojeným se zápisem do matriky.¹⁷ Oba postoje se projevovaly postupnou horizontalizací kmotrovství.

Na základě poznatků z Novorychnovska se zdá, že v první polovině 19. století se souběžně uplatňovaly oba modely kmotrovství, vertikální i horizontální. Sociální postavení kmotrů a jejich kmotřenců se podařilo porovnat v 1 049 případech. Výsledky nasvědčují tomu, že podíl duchovních příbuzných, jenž se pohybovali na srovnatelné společenské úrovni, byl přibližně stejný jako procento kmotrů z vyšší sociální vrstvy.¹⁸ Skoro polovina rodičů vybrala svému dítěti kmotra ze stejné společenské skupiny, obdobný počet rodin dal přednost lépe situovaným kmotrům. Několikrát se však stalo, že dítě ke křtu přinesli lidé, jejichž společenské postavení bylo o něco nižší než statut rodiny novorozence.¹⁹

Sociální rovnorodost byla o něco častější v případech, že kmotři byli svým kmotřencem příbuzní nejen rituálně,

.....

¹⁷ K proměnám rituálů spjatých s životním cyklem přehledně Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v „dloubém“ 19. století*, Pardubice 2014 (Disertační práce). Z etnografického hlediska problematiku kmotrovství recapituluje Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 72–102.

¹⁸ Sociální postavení, respektive povolání kmotrů se uvádělo přímo v matrikách. Údaje byly ověřeny či zpřesněny na základě dalších pramenů, především gruntovních knih a katastrů. Vzhledem k tomu, že na Novorychnovsku ve sledovaném období stále přetrvávala tradiční stratifikace společnosti založená na výměře obhospodařované půdy, bylo možné většinu zkoumaných osob roztrždit do kategorií sedlák – chalupník – domkář – podruh. Zvláštní kategorii představovali řemeslníci a zaměstnanci vrchnosti, pokud vlastnili usedlost. Zvlášť byli zařazeni výše postavení úředníci se svými rodinami a kněží.

¹⁹ Sociální homogamie mezi kmotry a rodinou křtěnce byla zjištěna v 523 případech (49,8 %), výše postavené kmotry zvolilo 480 rodin (45,8 %), kmotři z nižší příčky společenského žebříčku se objevovali u 46 křtů (4,4 %).

ale také biologicky.²⁰ Skoro čtvrtina pokřtěných dětí byla pokrevně spřízněna alespoň s jedním ze svých kmotrů. V drtivé většině těchto případů se ke křtinám dostavil manželský pár, takže příbuzensko-kmotrovské pouto bylo ještě silnější.²¹ Mezi počtem kmotrů příbuzných z otcovy a matčiny strany nebyl takřka žádný rozdíl. Ve 119 případech rodiče dítěte s žádostí o kmotrovství oslovili rodinu matky, stodvacetkrát se obrátili na příbuzné otce, devět kmotrovských dvojic zahrnuje obě rodinné větve. Duchovní příbuzenství tedy často upevňovalo již existující vazby a je zajímavé, že matčini příbuzní v tomto ohledu požívali stejné úcty jako otčovi.²² Kmotrovství v takových případech mohlo sloužit jako nástroj pro vyvážení vazeb mezi oběma polovinami rodiny křtěného dítěte, která byla jinak orientovaná převážně patriarchálně a většinou i patrilokálně.

Velké množství duchovních příbuzných původem z rodiny křtěnce ukazuje na další charakteristický rys kmotrovství ve sledované oblasti. Většina rodin měla sklon kmotrovstvím spíše posilovat již existující pouta než navazovat nové vazby. „Intenzivnímu“ modelu kmotrovství nasvědčují i výsledky starších etnogra-

fických výzkumů, podle kterých mívali všichni sourozenci stejného kmotra a v některých rodinách se kmotrovství dokonce dědilo z generace na generaci.²³ Důvodem pro opakované zvaní stejných kmotrů mohla být nejen snaha rodičů o neustálé zpevňování vzájemných vazeb, ale také potřeba nerozšiřovat příliš okruh duchovních příbuzných, pro které teoreticky platila stejná pravidla ohledně incestu jako pro biologické příbuzné.

Novorychnovští rodiče pro své potomky skutečně vybírali stále stejné kmotry. Mezi zkoumanými dětmi se podařilo rozpoznat 285 sourozeneckých skupin, u nichž bylo možné porovnat jména účastníků křestních rituálů. V nadpoloviční většině případů (166 rodin; 58,2 %) měli všichni bratři a sestry stejné kmotry, kteří byli zároveň velmi často jejich blízkými příbuznými. Jen v devětatřiceti rodinách (13,7 %) mělo každé dítě svého vlastního kmotra, to znamená, že rodiče vždy při narození dalšího potomka vybírali a získávali nové duchovní příbuzné. V zbývajících čtvrtině případů (80; 28,1 %) sice neměli všichni sourozenci úplně totožné kmotry, jejich rodiče však pozvání ke křtinám opakovaně adresovali stejným osobám. Ke změně nejčastěji docházelo kvůli stárání či úmrtí kmotra nebo

²⁰ U 480 křtů, jimž asistovali kmotři z vyšší sociální vrstvy, pocházel alespoň jeden z nich z pokrevního příbuzenstva dítěte devadesátkrát (21,2 %). V 523 případech horizontálního, tedy sociálně homogamního kmotrovství šlo ve 134 (25,6 %) případech o příbuzné. Nejpravděpodobnější bylo biologické spříznění u kmotrů, kteří stáli na pomyslně nižší příčce společenského žebříčku (24 případů z 46; 45,7 %).

²¹ S alespoň jedním kmotrem bylo spřízněno 248 dětí, tedy 23,5 %. V 216 z těchto případů byli kmotr a kmotra manželé, devětkrát mezi nimi byl jiný příbuzenský vztah.

²² V českém prostředí chodíval kmotry ke křtu zvat nejčastěji otec dítěte, A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 96–99.

²³ Tamtéž, s. 88–95.

kmotry starších dětí, kdy se kmotrovství přeneslo na potomka nebo nového partnera ovdovělého protějšku.

Je zajímavé, že v šesti rodinách zůstali kmotr i kmotra stejní, ačkoliv jejich kmotřenci byli pouze poloviční sourozenci, kteří měli společného jen otce. Dvakrát se kmotři nezměnili, ačkoli děti pocházely ze dvou manželství matky. Netypický výběr kmotrů byl charakteristický pro mlynáře, jejichž rozvětvené a geograficky poměrně vzdálené rodiny provazovaly nejen vzájemné sňatky, ale i kmotrovství. Tato specifická vrstva venkovské společnosti si cenila svého bohatství i výsad jako bývala osobní svoboda. Odráželo se to i ve výběru kmotrů mlynářských dětí, jimiž byli z jedné čtvrtiny představitelé stejného řemesla, kteří kvůli křtinám nejednou vážili cestu i přes hranice farnosti a panství. Například 13. listopadu 1811 se do Nového Rychnova ke křtu Eleonory Vopálenkové, narozené o pouhý den dříve, dostavili její teta se strýcem až z Jihlavy vzdálené tři hodiny pěší chůze.

Někteří rodiče viděli křtiny svého dítěte jako příležitost k posílení vlastní prestiže a rozšíření či potvrzení společenských kontaktů s výše postavenými osobami. Skutečně reprezentativního kmotra z výrazně vyšší společenské vrstvy dostalo jen 47 (4,5 %) dětí. Většinou byli zvaní představitelé správy panství a jejich rodinní příslušníci, sedmkrát přijal pozvání místní duchovní, přestože kněžím bylo přijímání kmotrovských závazků oficiálně zapovězeno. Být kmotřencem pana faráře nebo „direktora“ panství a jeho dcery muselo být uvnitř venkovské společnosti privilegiem a poctou. Na druhou stranu kněží i vrchnostensští úředníci byli

poměrně mobilní a často měnili působiště, nebylo tedy jisté, jak dlouho budou svému svěřenci nablízku.

Jistější bylo pozvat ke křtinám příslušníka bohatší usedlé vrstvy venkovské společnosti, od kterého se dal očekávat nejen hodnotnější dárek „do vínku“, ale také opora v pozdějším životě dítěte, mimo jiné díky autoritě, kterou dotýčný ve vsi požíval. To se projevovalo i na množství kmotrovských závazků vlivných a dobře situovaných sedláků či představitelů venkovské samosprávy. Například pekař Jan Kouřimský, jeho žena a syn měli dohromady patnáct kmotřenců, rychtář Jan Pípal se stal kmotrem minimálně dvaceti dětí.

Nejpopulárnější kmotrovskou dvojicí v Novém Rychnově první poloviny 19. století však byli členové rodiny chalupníka Jana Kučery, kteří posloužili kmotrovstvím 68 sledovaným dětem, aniž by patřili k „elitě“ venkovské společnosti. Důvodem bezesporu bylo děděné povolání kostelníka a porodní báby, které se u nich předávalo z otce na syna, respektive z tchyně na snachu. Kostelník a bába se křestních obřadů účastnili již z titulu své profese a požádat je zároveň o kmotrovství bylo nejjednodušším a nejrychlejším řešením, vhodným zejména v případech, že se rodiče obávali o život a spásu duše svého dítěte.

Jaká však byla role kmotrů v životech dospívajících kmotřenců? Etnografická literatura vypočítává úkoly kmotra a kmotry během úkonů spojených s křtem, asistenci při důležitých rituálech životního cyklu jako bylo první svaté přijímání, biřmování či svatba, dárky, jež od nich dítě dostávalo, i smutnou povinnost kmotrů dopro-

vodit předčasně zemřelého kmotřence na poslední cestě. Skutečnou roli kmotrů v každodenním životě dětí, zejména v případě, že ztratily biologické rodiče, je však velmi obtížné doložit, protože v oficiálních dokumentech se kmotři neobjevují. Řada kmotrů samozřejmě vůbec nemohla svému poslání učinit za dost, ať už kvůli velkému počtu kmotrovských závazků nebo vlastnímu stáří či smrti.

Porovnáním jmen kmotrů a poručníků a dalších osob, které za osiřelé děti jakýmkoli způsobem převzaly zodpovědnost, se nepodařilo prokázat žádnou významnější roli duchovních příbuzných v péči o sirotky. Pouze u šesti dětí kmotr vystupoval jako poručník, z toho dvakrát byl dotýčný muž zároveň strýcem dítěte z matčiny strany a dvakrát šlo o rychtáře. Je tedy pravděpodobné, že kmotrovství nebylo určujícím kritériem pro jejich ustanovení do funkce oficiálních zástupců dětí. V případě Josefa Kováře nebyl nalezen žádný doklad o činnosti oficiálně jmenovaného poručníka-kmotra, neboť správu sirotčího majetku převzali chlapcovi pokrevní příbuzní. Pouze Matěj Jedlička, kmotr tříletého Josefa Půlkrába, vystoupil

v zájmu dítěte při projednávání pozůstalosti po zemřelé matce, aniž s ním byl jakkoli jinak spřízněn nebo byl k jednání povolán z titulu své funkce. I přesto je třeba se ptát, zda měly obě skupiny těch, kteří zastupovali zemřelé rodiče sirotek, nějaké společné rysy a co je případně spojovalo.

Podle Koldínova zákoníku, který od konce 18. století platil i ve venkovském prostředí, se poručníky stávali buď příbuzní zemřelého otce, nebo osoby určené testamentem.²⁴ Pokud ani jedna z variant nebyla možná, měli být poručníci jmenováni městskou radou respektive vrchností, která měla právo a povinnost dozoru nad osiřelými dětmi. Umírající otcové zpravidla výchovu i majetek nezletilých potomků svěřovali svým manželkám, kterým byl přidělen jeden nebo více spoluporučníků.²⁵ Také ve venkovské právní praxi mohla sirotčí grunt nadále spravovat matka sirotek, která se osvědčila jako dobrá hospodyně a byla odhodlána zůstat vdovou.²⁶ Od roku 1791 už v případě ovdovělých spolumajitelů usedlostí nešlo o správu sirotčího majetku, ale o hospodaření na vlastním gruntě.²⁷ Nakládání s majet-

²⁴ Josef JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*, Praha 1876, § DV–DXXXVIII, s. 114–127.

²⁵ Poručníctví ovdovělé matky nemělo oporu v římském právu, Koldín je proto nazval termínem *tutela anomala*. V kontextu raně novověkých právních forem bylo postavení vdov v českém prostředí velice výhodné, protože kromě práva na výchovu dětí měly rovněž možnost volně disponovat se svým majetkem; srov. Ute GERHARD (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts: Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997.

²⁶ Josef KALOUSEK (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781–1850*, Archiv český 25, Praha 1910, s. 281–283. K problematice ochrany osiřelých dětí a správy sirotčích nemovitostí blíže také Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, s. 417–435.

²⁷ Přehledně Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, Časopis národního muzea, řada historická 168, 1999, s. 53–73.

kem venkovských sirotek upravila řada dalších zákonných norem, zpřísněna byla například opatření ohledně prodeje sirotčích statků.²⁸

Občanský zákoník věnoval otázkám poručnictví bezmála sto paragrafů.²⁹ Poručníka musela mít ze zákona každá nezletilá nebo nespěprávná osoba, měl práva a povinnosti otce, dbal na výchovu svého svěřence, zároveň spravoval jeho majetek. Dítě mu bylo stejně jako rodičům povinno úctou a poslušností až do svých 24 let, pokud nebylo úředně zplnoletěno dříve.³⁰ Poručník mohl být nadále určen testamentem, pokud se tak nestalo, nastupovali ze zákona další příbuzní podle pořadí: děd z otcovy strany, děd z matčiny, matka z otcovy strany, poté další členové širší rodiny. Poručník tedy měl být vůči dětem v co nejbližším pokrevním vztahu, jen pokud jej nebylo možné vybrat v rámci rodiny, rozhodl soud. Poručníky neměli být duchovní, vojáci, úředníci, lidé starší šedesáti let, ani ti, kdo se starali o více než pět vlastních dětí. Jeden člověk také neměl přijímat více poručenských závazků.³¹

Důležitou změnu přinesl občanský zákoník v otázce postavení matek sirotek, neboť jako první výslovně podtrhl jejich

roli opatrovnic a vychovatelek dětí, jimž zemřel otec. Oproti starším kodifikacím totiž oddělil výchovu sirotek a péči o jejich majetek, vdovy přímo pověřil péčí o osiřelé potomky a dal jim zákonný nárok k výkonu poručnictví.³² Ovdovělá matka nebo i babička mohla dítě právně zastupovat, ze zákona však měla mít k ruce spoluporučníka, který byl povinen jí radit, pomáhat a angažovat se v důležitých jednáních ohledně dítěte. Poručnice však musela vždy projevit souhlas s jeho postupem. I v případě, že se matka rozhodla znovu provdat, mohly být děti svěřeny do její péče, přičemž rozhodujícím faktorem byl prospěch a zájem nezletilců.³³

Poručnictví bylo možné sledovat díky údajům v pozůstalostních řízeních a v písemnostech vrchnoporučenského úřadu u 153 osiřelých dětí (12,7% celkového počtu), které pocházely z jednasedmdesáti rodin. Většinu zemřel nejdříve otec (132 případů; 86,3 %), z toho devatenáct posléze osiřelo úplně. Dvacet jedna dětí (13,7%) ztratilo nejprve matku, ovšem patnácti z nich byl poručník ustanoven až ve chvíli, kdy přišly i o druhého rodiče. Pouze šest dětí (3,9%) tedy dostalo jiného právního zástupce v situaci, kdy byl ještě naživu jejich

²⁸ Srov. dvorské dekrety z 18. 2. 1790 a z 7. 8. 1795, podle kterých měla prodeje sirotčích statků schvalovat zemská vláda, respektive krajské úřady. Platnost posledně jmenovaného dekretu zrušila dvorská kancelář 27. 1. 1820. J. KALOUSEK, *Řády selské*, Archiv český 25, s. 255, 422, 553.

²⁹ Všeobecný občanský zákoník, *Allgemeines bürgerliches Gesetz für die gesamten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie*, Wien 1811 (dále ABGB), § 187–284.

³⁰ Tamtéž § 174.

³¹ Tamtéž § 189–197.

³² P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 150–151, 178.

³³ ABGB § 211–221.

otec.³⁴ Drtivá většina dostupných informací o poručnících sirotek na Novorychnovsku pochází z období po roce 1811, není tedy možné sledovat, jak rychlý dopad měla nově uzákoněná opatření, především právo matky na vykonávání funkce poručníka. Ze staršího období je známo pouze jméno zástupce čtyř sirotek po Jiřím Bártů z Lešova († 1794), u něhož ani není jasné, zda byl příbuzným rodiny, nebo zda šlo o shodu jmen.

Poručníci bývali totožní pro všechny osiřelé děti z jednoho manželství, i když v průběhu doby mohlo dojít ke změně. Z třiceti čtyř sourozeneckých skupin, kde bylo třeba jmenovat poručníka dvěma a více sirotkům, došlo pouze dvakrát k situaci, kdy za bratry a sestry jednala jiná osoba. V obou případech začal mladší děti zastupovat jejich starší sourozenec poté, co sám nabyl plnoletosti. Odlišné poručníky měli ještě sirotci po Janu Marešovi z Miličova († 1825), protože synům z prv-

ního manželství byl za poručníka stanoven souseď, zatímco o nejmladší dceři měla rozhodovat výhradně její matka. O sedmáct let později ale dívku při vyjednávání ohledně jejího sňatku zastupoval nevlastní bratr, hospodář na otcově usedlosti.³⁵

Nejčastějšími právními zástupci osiřelých dětí bývali jejich blízcí příbuzní. Přesně se podařilo identifikovat poručníky 143 sirotek z 67 rodin, jen v případě deseti dětí nebylo možné kvůli shodě jmen rozhodnout, zda šlo o příslušníka širší rodiny či nikoli. Nejblížešmu zástupci dítěte, nejčastěji matce, byl někdy dán *k ruce* ještě nepřibuzný poručník. V polovině případů se v *poručenstvu* objevili jen příbuzní, naopak pouze cizí osoby byly poručníky necelé třetiny dětí.³⁶ Vyjma vlastní matky a sestry o dětech nikdy nerozhodovaly ženy a až na naprosté výjimky se dodržovalo pravidlo, že poručník pobýval ve stejné lokalitě, kde žili, respektive vlastnili majetek jeho svěřenci.

³⁴ Nabízí se srovnání se situací ve Francii, kde byla problematika poručnictví zkoumána dosud nejdůtálněji. Podle zvykového práva měla na péči o sirotka dohlížet rada příbuzných, složená z 5–12 členů, napoleonský *Code civil* jejich počet upravil na šest. V Dijonu se opatrovníkem sirotek obvykle stával pozůstalý rodič, kterému byla k ruce sestavena rada, jejíž členové byli vybírání nejčastěji z pokrevních příbuzných zemřelého. Rada přitom musela vdovce nebo vdovu v roli poručníka schválit. Je zajímavé, že kontrolory se častěji stávali příbuzní z matčiny strany, a to i v případě, že dětem zemřel otec. Christopher CORLEY, *Preindustrial „Single-parent“ Families: the Tutelle in Early Modern Dijon*, *Journal of Family History* 29, 2004, s. 351–364. Převahu příbuzných z matčiny strany mezi poručníky pařížských sirotek Vincent Gourdon vysvětluje tím, že zemřeli otcové byli často migranti z venkova, jejichž původní rodina sídlila daleko od metropole. V případě venkovského Vernonu, vzdáleného asi 70 kilometrů od hlavního města, však byla situace opačná a mezi poručníky převažovali příbuzní z otcovy strany; V. GOURDON, *Les mécanismes*, s. 317–318. Srovnání situace v Paříži a v Châlons-en-Champagne ukázalo, že pařížské rodiny složení rady výrazně ovlivňovaly, naproti tomu na venkově bylo její jmenování dáno spíše úředním postupem. S. PERRIER, *Des enfances protégées*, s. 31. V oblasti St. Trivier v 18. století bylo 53 % poručníků a členů rad nepřibuzných, do roku 1869 jejich podíl stoupl na 15,5 %. G. BRUNET, *Le juge et l'orphelin*.

³⁵ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 15rv; tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 324rv.

³⁶ Pouze příbuzní se objevili v poručenstvu 73 dětí (51,0 %), naopak jen nepřibuzné osoby ručily za 45 sirotek (31,5 %). Příbuzní i nepřibuzní poručníci, nejčastěji v kombinaci matka dítěte a osoba stojící mimo rodinu, byli jmenováni pro 25 dětí (17,5 %).

Matky byly oficiálně jmenovanými zástupkyněmi čtvrtiny dětí (36 případů; 25,2 %), ovšem jen deset z nich vystupovalo samostatně. Vdovám nebylo poručnictví odnímáno, ani když se chtěly vdát, naopak dvě ovдовělé matky namísto sebe poslaly jménem svých dětí jednat jejich otčíma. Nevlastní otec zastupoval sirotky ještě v dalších třech případech.³⁷ Zajímavý je případ Josefa Vítky, který byl jmenován právním zástupcem dětí po Františku Vítkovi. V žádosti odeslané vrchnostenskému úřadu se podepsal jako *dědek* sirotků, se kterými ovšem nebyl pokrevně spřízněn. Stejně příjmení bylo dílem náhody, Josef Vítek byl ve skutečnosti nevlastním otcem matky osiřelých dětí, které neměly žádné bližší příbuzné.

Nejčastěji bylo poručnictví svěřováno strýcům dětí, neboť se předpokládalo, že budou mít k osiřelým synovcům a neterím blízko i v osobní rovině. Přestože zákon od roku 1811 jako zástupce sirotků preferoval prarodiče, příslušníci starší generace mezi poručníky nepřevažovali.³⁸ Přednost se dávala osobám, které byly věkově blízké rodičům sirotkům a bylo možné soudit, že mají dostatek zkušeností i sil k hájení zájmů svých svěřenců. I přes

naprostou převahu případů, kdy byl poručník dán dítěti, které ztratilo otce, se mezi zástupci sirotků často objevovali příbuzní z matčiny strany. Pokud nebudou započítány případy, kdy zodpovědnost převzal člen nejužší rodiny dítěte (matka, bratr), byli příbuzní z otcovy strany jako poručníci zmíněni v 16 rodinách (23,9 %) s 26 sirotky. S matkou byli zástupci dítěte pokrevně spřízněni v případě 9 rodin (13,4 %) s 19 sirotky. Mezi nepřibuznými poručníky měli jasnou převahu rychtáři, nebo „vážení“ sousedé, tedy příslušníci vesnické samosprávy a bohatí sedláci, kteří se pravidelně objevovali na místech svědků nejrůznějších pořízeních, svateb i křtů. Tito muži měli dostatečnou autoritu mezi obyvatelstvem i zkušenosti s jednáním s úřady, zastupování sirotků tedy do značné míry vyplývalo z jejich postavení.³⁹

V novorychnovských pramenech nebyl nalezen ani jeden spor o poručnictví, ačkoli například pro 16. století jsou podobné konflikty známy.⁴⁰ Ve zkoumaném období poručnictví nemohlo přinést takřka žádné zisky, tudíž o něj nebyl tak velký zájem jako v průběhu raného novověku. Soudě podle protokolů novorychnovského vrchnoporučenského úřadu byla role

.....
³⁷ Obdobně poručnictví fungovalo v oblastech francouzského zvykového práva, kde se vdova rovněž nemusela poručnictví vzdávat a mohla k němu přizvat i otčíma dětí. S. PERRIER, *Des enfances protégées*, s. 66–68.

³⁸ Podobný poznatek byl zjištěn pro Francii 18. století. Prarodiče mnohdy nebyli naživu, aby úřad poručníka převzali, případně zemřeli během jeho vykonávání. Velká role proto připadala strýcům dětí. Například V. GOURDON, *Les mécanismes*, s. 315.

³⁹ Mezi nepřibuznými poručníky se objevovali nejčastěji představitelé vesnické samosprávy (ve 29 případech rychtář, ve 21 konšel, jednou kolega z úřadu), nebo sousedé (15 případů), čtyřikrát se nepodařilo identitu poručníky blíže specifikovat.

⁴⁰ T. SIGLOVÁ, *Sirotci a vdovy*; P. SLAVÍČKOVÁ, *Kdyby se jí ublížovalo*.

poručníků osiřelých dětí do značné míry formální. Většina z nich se na vrchnostenské kanceláři objevila až v souvislosti se sňatkem nebo výplatou podílu ze sirotčí kasy v době, kdy jejich svěřenec byl (takřka) dospělý.

O to zajímavější je aktivní řešení záležitostí osiřelých dětí, ke kterému přistoupil novorychnovský rychtář Josef Pípal, poručník sirotků po Janu Svobodovi. Vrchnostenský myslivec po své smrti v roce 1830 zanechal jmění ve výši 3 434 zlatých, které byly složeny do sirotčí kasy, a devět dětí, z nichž nejstaršímu bylo teprve patnáct let. Hodnota pozůstalosti byla dostatečně vysoká, aby dětem zajišťovala určité vzdělání, a v tomto smyslu jednal i jejich poručník. Na jaře 1833 se kvůli odlišným názorům na výchovu třináctiletého Josefa dostal do konfliktu s matkou, již nově provdanou Vese-lou. Podle stížnosti, kterou adresoval vrchnostenskému úřadu, bydlel chlapec předcházející půlrok u něj, chodil do školy a „dobře se učil“, avšak o Velikonocích matka vzala syna domů a do školy ho přestala posílat. Její chování Josefa Pípala přimělo k tomu, aby požadoval uhrazení zbytečných výloh na školném a náhradu za výživu sirotka. Jakým způsobem byl spor ukončen, není známo, avšak názory poručníka ohledně vzdělání dětí patrně převládaly. Tři z pěti osiřelých chlapců byli postupně posláni do učení do Jihlavy, kam na rok odešla i nejmladší dcera Josefa, aby se vyučila švadlenou.⁴¹

Pět osiřelých dětí se dostalo do situace, kdy po smrti obou rodičů došlo k úřední

dražbě usedlosti, neboť chyběl jakýkoliv dospělý dědic. Právě osudy Václava Vítka a čtyř sirotků po Janu Klubalovi představují nejlépe doložené případy s vysokou výpovědní hodnotou, které umožňují objasnit péči o osiřelé děti v podmínkách českého venkova první poloviny 19. století. V souvislosti s tragickým úmrtím Barbory Vítkové, která o osm let přežila svého prvního manžela Jana, vznikl roku 1848 velmi obsáhlý spis. Domek čp. 134 v Novém Rychnově, na kterém hospodařila se svým druhým mužem, byl krátce poté prodán ve veřejné dražbě. Jednotlivé části majetku byly oceněny a rozprodány sousedům, z utržených peněz byly uhrazeny dluhy a zbytek se uložil do sirotčí pokladny ve prospěch jediného syna Jana a Barbory Vítkových.

Při licitaci usedlosti byla dána přednost cizímu kupci, přestože druhým zájemcem byl strýc a zároveň poručník patnáctiletého Václava. Ačkoli Martin Vítek z draženého domku pocházel, zvítězila vyšší suma a okamžité složení hotovosti, které nabídl Vojtěch Marousek, jenž nebyl s chlapcem nijak spřízněn. Na místo snahy udržet usedlost v rodině zvítězila v očích vrchnostenských úředníků i rychtáře Josefa Pípala potřeba finančně zabezpečit sirotka, který byl o půl roku později poslán do učení. Do té doby však patrně pobýval u svého poručníka, otcova bratra Martina Vítka, který si posléze nechal proplatit výlohy za Václavovo ošacení, léky, které potřeboval v době nemoci, a vstup do ševcovského cechu.⁴²

⁴¹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1514, kart. 345.

⁴² Tamtéž.

Mimořádnou roli strýců v životě úplných sirotek ukazuje i druhý případ. Jan Klubal, domkář a truhlář z Nového Rychnova čp. 135, zemřel v roce 1839; jeho žena Josefa jej následovala o rok později. Jejich nejstarší dceři Marii bylo v té době jedenáct, prostředním synům sedm a pět let, nejmladšímu Petrovi teprve rok. Matka v kšaftu žádala prodej domku a rozdělení peněz mezi děti, které byly příliš malé na správu svého dědictví. Domek byl odhadnut na 220 zlatých, ovšem při veřejné dražbě se podařilo cenu zvýšit o dalších 40 zlatých, které byla ochotna připlatit kupující Anna Hernová. Děti tou dobou už pobývaly v Batelově u matčina bratra Františka Trávníka, který jejich jménem jednal s vrchnostenským úřadem. Oficiálním poručíkem a dohlížitelem nad správou jejich majetku byl jmenován Josef Kovář, kmotr jednoho z nich, který se ovšem v písemnostech sirotčí pokladny podruhé neobjevil. Jako poručníci sirotek vystupovali příbuzní z otcovy strany Jan a František Klubalovi.

Počátkem roku 1844 František Trávník požádal sirotčí kasu o částečné vyplacení podílů dvou mladších chlapců, „*poněvadž ten samý jakožto strýc z pouhé přátelské náklonnosti tyto sirotky živí a o ně pečuje, mimo toho sám žádné vlastní jmění nemá, aby tuto částku k dalšímu kapitálu zmnožení v kase ležet nechat mohl.*“ Jeho žádost byla uznána jako oprávněná a mohl si na každého z hochů vyzvednout 70 zlatých. O čtyři roky později se před

zástupci vrchnostenského úřadu objevil poručník Jan Klubal a předložil vyúčtování nákladů sirotek za uplynulé období. Z jeho výpovědi vyplynulo, že děti dosud žijí v Batelově u Františka Trávníka, který nechal dva starší chlapce učit řemeslu. O nejstarší Marii nepadla zmínka, ovšem o nejmladším Petrovi bylo řečeno, že jej živí a šatí strýc, který na něj až do jeho dvanácti let bude pobírat úroky z jeho vkladu v sirotčí kase.⁴³

Na tomto výjimečně dochovaném příběhu lze ukázat řadu zajímavých detailů. V první řadě je to spolupráce příbuzných, kdy matčin bratr převzal každodenní péči o sirotky, zatímco strýcové z otcovy strany děti zastupovali v právní a finanční rovině. Účast matčina bratra v péči o osiřelé děti byla zjevně žádoucí i přesto, že synovce a neteř odvedl do svého domova mimo novorychnovské panství.⁴⁴ Zajímavá je věková hranice, po jejímž překročení již neměl opatrovník dětí nárok na pobírání výživného. V případě Petra Klubala bylo přímo stanoveno, že strýc si bude vybírat úroky ze sirotčí kasy až do jeho dvanáctých narozenin. Pro starší sourozence nebyl žádný limit určen, avšak již v roce 1844 Jan Trávník vyzvedával pouze prostředky na výživu dvou mladších chlapců, zatímco na patnáctiletou Marii a jedenáctiletého Václava nic nežádal. Tato skutečnost odpovídá výsledkům bádání o osiřelých dětech napříč Evropou. Chlapci a dívky na hranici puberty již byli považováni za schopné alespoň částečně

⁴³ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 340; tamtéž, inv. č. 1514, kart. 345.

⁴⁴ Městečko Batelov leží osm kilometrů vzdušnou čarou od Nového Rychnova.

kompenzovat náklady na svou výživu a péči svých opatrovníků si odpracovat.⁴⁵

Podrobná rekonstrukce předchozích případů byla možná nejen díky iniciativnímu jednání poručníků, ale také jejich důsledně písemným jednáním s vrchnostenským úřadem. Lze předpokládat, že i další příbuzní či sousedé osiřelých rodin byli schopni v případě nutnosti poskytnout účinnou pomoc, avšak potřebné doklady o tom chybějí. Záchranná sociální síť příbuzných a přátel měla o to větší význam, že ve venkovském prostředí první poloviny 19. století dosud neexistovaly instituce, které by dokázaly převzít péči o nezaopatřené děti.⁴⁶ Bezpochyby existovala řada způsobů, jak pomoci dítěti v nouzi. Mohlo jít o předání jídla, kusu oděvu či drobného dárku, třeba jako odměny za vykonání určité práce.⁴⁷ Odrostlejšímu dítěti či celé rodině mohli

sousedé nabídnout trvalejší zaměstnání spojené i s poskytnutím přístřeší. Čelední služba nebo podruží měly i sociální rozměr a v řadě případů mohlo jít svým způsobem o dobročinnost ze strany „zaměstnavatelů“.

Zejména jednorázová či krátkodobá pomoc sirotkům a jejich rodičům samozřejmě nebyla zachycena písemným dokumentem, ale je pravděpodobné, že se očekávala zejména od lidí, kteří měli k postižené rodině nějaký užší vztah. Vedle příbuzných to byli především kmotři a poručníci, kteří měli dohlížet na výchovu a zájmy osiřelých dětí a svým způsobem zastupovat zesnulé rodiče. Ačkoli se jejich úlohy a pravomoci výrazně lišily a jen zřídkakdy se obě funkce sešly v rukou jedné osoby, je možné pro obě skupiny zástupců osiřelých dětí vysledovat určité společné rysy.

.....

⁴⁵ Ve Francii platilo nařízení, že pěstoun, který bude dítě vychovávat do jeho dvanácti let, má právo si jej u sebe ponechat a nadále využívat jeho pracovní sílu; například Christophe ESCURIOL, *Les enfants de l'Hôpital survivants*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2000, s. 69–93, zde s. 74. Ve Švédsku byla pěstounům jako odměna garantována práce jejich svěřenců až do doby, kdy dosáhnou 18 nebo 21 let; Birgit PERSSON – Lisa Öberg, *Foster-children and the Swedish State 1785–1915*, in: Lars-Göran Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, Umeå 1996, s. 51–80, zde s. 77; Anne FILLON, *Les orphelins du dimanche. Recherche sur une pratique insolite*, in: Anne Fillon (ed.), *Fruits d'ecriture. Société et mentalités aux XVIIIe et XIXe siècles*, Le Mans 2001, s. 165–205, zde s. 175. V Čechách se pěstounům, kteří se ujali dítěte z pražského nalezince, vyplácelo ošetrovné do patnácti let věku chovance. Po desátých narozeninách dítěte se výše příspěvku snižovala. Finančně výhodnější bylo přijímání dětí z vídeňských sirotčinců. Martina HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice 2012, s. 133.

⁴⁶ Roli příbuzných jako pěstounů nezaopatřených dětí na přelomu 19. a 20. století na základě egopravenů zkoumal M. MITTERAUER, *Historische Verwandtschaftsforschung*, s. 131–148.

⁴⁷ Drobné almužny či odměny za vykonání jednodušších prací poskytnuté dětem tvořily důležitý příspěvek do rozpočtu chudých rodin. Z hlediska historiků sociálních dějin jde o jeden z charakteristických prvků takzvané „economy of makeshifts“. Srov. například Olwen HUFTON, *The Poor of Eighteenth-century France 1750–1789*, Oxford 1974; Richard WALL, *Work, Welfare and the Family: An Illustration of the Adaptive Family Economy*, in: Lloyd Bonfield et al. (edd.), *The World We Have Gained: Essays Presented to Peter Laslett*, Oxford 1986, s. 261–294.

V obou případech šlo velmi často o příbuzné, nejčastěji o sourozence zesnulých rodičů, tedy osoby relativně mladé. Zatímco v případě poručnictví byli „krevní přátelé“ preferováni vždy, v roli kmotrů se spřízněné osoby začaly prosazovat právě v průběhu 19. století. Oproti strýcům a tetám měli na výchovu osiřelých vnoučat poměrně malý vliv prarodiče, kterým se kvůli pokročilému věku ani nedoporučovalo přijímat závažek kmotrovství. Z osob mimo rodinu byli zejména v případě poručnictví vybíráni nejčastěji rychtáři či jiní vážení sousedé. Zatímco o kmotrovství někdy bývali žádáni lidé, kteří se pohybovali na sociálním švu mezi venkovany a vyššími vrstvami společnosti, například vrchnostenští úředníci a kněží, poručníky se zásadně stávali sousedé, kteří mohli bezprostředně dohlédnout na správu sirotčí usedlosti. V obou případech mezi dětmi a jejich zástupci neležela větší geografická vzdálenost a bylo obvyklé, že kmotři i poručníci byli společní všem sourozencům z jedné rodiny.

Zásadním rozdílem mezi kmotrovstvím a poručnictvím byla role žen. Zatímco poručníkem mohl být stanoven pouze muž, role kmotrů a kmoter byla rovnocenná. S tím souvisí také otázka významu kmotrů a poručníků v životech svěřených dětí. Kmotři neměli žádné právo rozhodovat o osudech svých kmotřenců, duchovní příbuzenství, které je s nimi spojovalo, však jejich postavení dodávalo mimořádnou vážnost. Součástí jejich poslání bylo radit dospívajícím svěřencům v důležitých životních krocích, lze proto soudit, že na ně mohli mít větší osobní vliv než poručníci vybavení oficiálními pravomocemi. Zároveň ale jistě nebylo výjimkou, že poručník či kmotr vnímal své postavení pouze jako formální záležitost. Zásadní překážkou, která brání vyslovení jakýchkoliv dalších závěrů, je nedostatek poznatků, jež by umožnily relevantní srovnání. Problematika péče o (osiřelé) děti a utváření sociálních vazeb, které se v krizových momentech posilovaly a aktivizovaly, je však mimořádně důležitá a zasloužila by si větší pozornost české historiografie.

Markéta Skořepová

Tutors, Godparents and Trustees of Orphans in rural Society of the first half of 19th Century
(Abstract)

The article strives to compare the institution of godparenthood and tutelage on the example of 1056 orphaned children in years 1785-1855 in Nový Rychnov region based on a premise that both functions were aimed at guaranteeing upbringing of the orphans and its representatives ought to substitute in a way the deceased parents. The research proved that the godparents only rarely took over the legal liability for their godchildren, however both groups of the representatives of orphaned children were characterised by similar features. There prevailed persons living in the closest surroundings of the orphans, in both cases these were often close relatives, mostly the siblings of their parents. The cousinship of the tutors had been preferred already in the Early Modern Age; the familiarization of godparenthood has been perceived as one of the characteristic features of the change of relationships in the 19th century. During christenings the godfather and godmother acted as equal partners who in overwhelming majority of cases formed a married couple. However, only the mothers, or respectively sisters of the orphans could become their women tutors. In case of unrelated tutors there were usually appointed representatives of local government or reputable neighbours. Among spiritual relatives there slightly prevailed persons of social status similar to the parents of a particular child. Only several families chose habitual godfathers from locally well-known people. The parents' selection of godparents usually served to deepen existing friendships; the elective godparenthood through which each child had a different godparent was rare. The siblings of one family used to have also the same tutor.

KEY WORDS:

Godparenthood; tutelage; orphaned children; country; 19th Century